

Сергій ЛИМАН

ІСТОРІЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЧЕХІЇ В ПРАЦЯХ КИЇВСЬКИХ ВЧЕНИХ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті розглядається вивчення істориками Університету Святого Володимира і Київської духовної академії різноманітних проблем середньовічної Чехії. В тематичному плані київських вчених цікавили, перш за все, такі питання як стан чеської медієвістики (М.П. Задерацький), особливості середньовічного чеського права (М.Д. Іванишев), гуситський рух (В.О. Більбасов, О.Ф. Вертеловський), соціально-економічні передумови створення станової Чеської держави в передгуситську добу (А.М. Ясинський). Підкреслюється, що наукові дослідження київських вчених переважно відображали ключові тенденції розвитку дореволюційної вітчизняної богемістики, якій були властиві в першу чергу абсолютизація панславістських висловлювань деяких чеських медієвістів, тези про неминучість чесько-німецького протистояння, ідеї культурного, політичного, конфесійного тяжіння чехів до східнослов'янського світу.

Ключові слова: Чехія, історія, історіографія, Середні віки, Київ.

Сергей ЛИМАН

ИСТОРИЯ СРЕДНЕВЕКОВОЙ ЧЕХИИ В ТРУДАХ КИЕВСКИХ УЧЁНЫХ ХІХ – НАЧАЛА ХХ вв.

В статье рассматривается изучение историками Университета Святого Владимира и Киевской духовной академии различных проблем средневековой Чехии. В тематическом плане киевских учёных интересовали, прежде всего, такие вопросы как состояние чешской медиевистики (Н. П. Задерацкий), особенности средневекового чешского права (Н. Д. Иванишев), гуситское движение (В. А. Бильбасов, А. Ф. Вертеловский), социально-экономические предпосылки создания словного Чешского государства в предгуситскую эпоху (А.Н. Ясинский). Подчёркивается, что научные исследования

киевських учених в основному отражали ключеві тенденції розвитку дореволюційної отечественної богемістики, для якої була характерна в першу чергу абсолютизація панславистських висловлювань ряду чеських медієвістів, тези про неминучість чесько-німецького протистояння, ідеї культурного, політичного, конфесійного тяжіння чехів до східнослов'янського світу.

Ключеві слова: Чехія, історія, історіографія, Середні віки, Київ.

Sergei LIMAN

HISTORY OF MEDIEVAL BOHEMIA IN WORKS OF KIEV SCHOLARS OF 19 - EARLY 20-th ct.

The article dwells on study of various medieval Bohemia problems by historians at Saint Vladimir University and Kiev Clerical Academy. Among subjects of research Kiev scholars were interested first of all by Czech medieval state (N.P. Zaderatskiy), peculiarities of Czech medieval law (N.D. Ivanishev), Hussite movement (V.A. Bilbasov, A.F. Vertelovskiy), social and economic prerequisites of emergence of estates in pre-Hussite Bohemia (A.N. Yasinskiy). It is emphasized that research of Kiev scholars mostly reflected main trends in pre-revolutionary Russian Empire Bohemian development characterized primarily in absolutization of pan-Slavistic utterances of some Czech medievalists, thesis of inevitable Czech-German confrontation, ideas of cultural, political, confessional inclination of Czechs to East Slavic world.

Keywords: Czech Kingdom, history, historiography, Middle Ages, Kiev.

Серед зарубіжних слов'янських народів вітчизняні дослідники-славісти традиційно віддавали перевагу вивченню історії чехів. Ця історія привертала увагу славістів Російської імперії у зв'язку з тією помітною роллю, яку відіграла Чехія в долях народів Центральної Європи, її станом в імперії Габсбургів, високим рівнем розвитку економіки, освіти й науки. Празький університет був головним науковим центром, який прагнули відвідати вітчизняні славісти під час своїх традиційних закордонних відряджень. Нарешті, саме в чеській історіографії

набули поширення дуже популярні в Російській імперії ідеї панславізму. Прикладом цілком традиційного ставлення представників вітчизняної науки до Чехії став універсальний вислів відомого славіста П.О. Лавровського: „Чехи стоять нині передовим слов’янським народом на заході” та „зближують із собою і ведуть за собою інших слов’ян” [41, с. 3].

Поряд із харківськими, одеськими, ніжинськими та іншими вченими Російської імперії свій значний внесок у вивчення різних проблем середньовічної історії Чехії зробили київські славісти, представники університету Св. Володимира та Київської духовної академії. Цей внесок київських славістів ще не став предметом спеціального дослідження. До деяких аспектів даної теми вітчизняні науковці зверталися в контексті вивчення гуситського руху [42, с. 61-74, 79-82], наукової спадщини окремих істориків-медієвістів [50, с. 51-56], історії славістики в окремих університетах і регіонах, Російській імперії в цілому [39, с. 59; 44, с. 117-118; 47, с. 36-40; 53, с. 159-160; 56, с. 152, 234-235]. Серед новітніх досліджень, крім енциклопедичних видань (див напр.: 34, с. 398), виокремлюються корисні, фундаментальні монографії С.А. Копилова „Проблеми історії слов’янських народів в історичній думці України (остання третина XVII – початок XX ст.)” [40, с. 243-245, 247-248] та Л. П. Лаптевої „Історія слов’янознавства в Росії у XIX ст.” [45, с. 120-124, 550-551]. Звернення до аналізу творчості окремих київських славістів контекстно робив й автор цієї статті у своїх попередніх публікаціях (див напр.: 46, с. 103-108; 48, с. 25-28), зокрема, в одноосібній монографії [49, с. 362-374]. У зв’язку з цим мета статті – на максимально доступному джерельному матеріалі з’ясувати внесок київських учених XIX – початку XX ст. у вивчення середньовічної чеської історії та історіографії.

Університет Св. Володимира (відкритий у 1834 р.) [8, с. 3; 27, т. 1, с. 896] та Київська духовна академія (як вищий навчальний заклад діяла з 1819 р.) [24, с. 79] від самого початку їхнього заснування були потужними закладами освіти й науки. При цьому в університеті Св. Володимира кадри богемістів традиційно зосереджувалися на кафедрі слов’янознавства, якої не було в Київській духовній академії. Майже одночасно з відкриттям Університету Св. Володимира було видано новий університетський

Статут 1835 р. Відповідно до Статуту у вітчизняних університетах засновували кафедри слов'янознавства, або, за офіційною назвою, „кафедри історії і літератури слов'янських говорів” [47, с. 35]. Для підготовки професорів-славістів Міністерство народної освіти відправляло у тривале закордонне відрядження молодих вчених, котрі відвідували у тому числі Чехію й встановлювали наукові та особисті контакти з такими визнаними представниками чеської історичної науки, як П.-Й Шафарик, Ф. Палацький, В. Ганка тощо. Однак, попервах авторитет чеських вчених не дозволяв „початківцям”, за твердженням Л.П. Лаптевої, критично ставитися до їхніх праць, зокрема, до відомої фальсифікації В. Ганки – т.зв. Краледворського рукопису [43, с. 8].

Цей авторитет найвидатніших представників чеської історичної науки тяжів над вітчизняними славістами і надалі. У меморіальній та ювілейній літературі про них у 1860-1870-ті рр. згадувалися лише їхні заслуги. Приклад саме такого ставлення – ювілейний нарис „Павло-Йосип Шафарик” (1874 р.) київського історика М.П. Задерацького (1845-1880). На думку автора, П.Й. Шафарик уособлював „ідею слов'янської взаємності” [6, с. 789]. Подібно до сучасників, М.П. Задерацький вважав, що „Слов'янські старожитності” П.-Й. Шафарика – „перший великий самостійний учений твір, що являє собою епоху в науці взагалі... У ньому стародавність слов'янства з достоїнством виступає рівноправною зі стародавністю інших європейських народів” [6, с. 801]. Водночас М.П. Задерацький, на відміну від відомих вітчизняних славістів П.О. Лавровського і В.І. Григоровича, справедливо вказував на те, що „Слов'янські старожитності” П.-Й. Шафарика створювалися „згідно з планом, виробленим спільно з Палацьким”, якому спочатку належала ідея „Слов'янських старожитностей” [6, с. 800-801]. Ця вказівка робила об'єктивнішою оцінку творчості П.-Й. Шафарика. М.П. Задерацький був укладачем часопису „Слов'янський щорічник” – друкованого органу Київського слов'янського комітету. В сучасній українській історіографії розглядалася його роль як поширювача знань з історії Чехії [39, с. 59]. У 1872 р. М.П. Задерацький опублікував досить компілятивний „Короткий нарис історії чеського народу”, що став результатом переробки твору

Ф. Палацького. Значна частина цього нарису була присвячена стародавній історії та „історії середнього періоду” [23, с. 13-87]. На високу оцінку заслуговує метод роботи перекладача: М.П. Задерацький перекладав з чеського видання, а потім перевіряв по виданню німецькою мовою „Geschildert von mehreren Fachgelehrten (1864 р.)” [23, с. 3]. В наказах Міністерства освіти, котре дозволяло придбання цього твору для бібліотек, М.П. Задерацький згадувався лише як перекладач [14, с. 27]. Ще три роки по тому, в 1875 р. київський вчений переклав монографію Я. Воцеля „Найдавніша побутова історія слов’ян взагалі і чехів зокрема” [5]. Діяльність М.П. Задерацького, таким чином, суттєво поширила для освіченого суспільства можливості ознайомитися з основними віхами чеського Середньовіччя. Протилежність слов’янських і німецьких громадських інституцій намагався довести в своїй творчості історик права, професор кафедри законів державного благоустрою Університету Св. Володимира М.Д. Іванишев (1811-1874) (*Мал. 1*). У його роботах, написаних ще на початку 1840-х рр., зроблено спробу порівняльного вивчення слов’янського права. Те, що богемісти українських земель стали піонерами у розробці (в рамках Російської імперії) різних проблем чеської феодальної історії, по суті, визнає і авторитетна російська дослідниця Л.П. Лаптева, яка свою спеціальну статтю з цієї теми почала з оцінки праць саме М.Д. Іванишева [44, с. 117]. Вона ж вважає, що М.Д. Іванишев „чи не першим в Російській імперії” застосував у дослідженні слов’янського права порівняльний метод [45, с. 120]. Цю спробу редактор посмертного видання творів вченого О.В. Романович-Славатинський вважав чи не першою [25, с. III], а О.О. Котляревський – першою у вітчизняній історіографії [12, №5, с. 1-2]. Відзначимо також, що, за словами того ж О. О. Котляревського, вивчені Н.Д. Іванишевим ранні рукописні пам’ятки чеського права й тридцять років після його досліджень були відомі лише небагатьом чеським вченим [12, №5, с. 1-2].

Основний корпус зарубіжних джерел з історії слов’янських законодавств, досліджених М.Д. Іванишевим, складався з норм чеського права. Вони розглядалися їм в докторській дисертації „Про плату за вбивство в стародавньому руському та інших слов’янських законодавствах у порівнянні з німецькою вірою”

Мал. 1. М.Д. Іванишев

(1840 р.), в джерелознавчій публікації „Стародавнє право чехів” (1840 р.), в статті „Про ідею особистості у давньому праві богемському і скандинавському „ (1842 р.). Всі ці роботи об’єднувала спільна думка про те, що в ранньому чеському законодавстві слов’янське право збереглося в більшій чистоті й повнішому обсязі, ніж в законах інших слов’янських народів [9, с. 4; 10, с. 28, 80; 11, с. 105]. Єдиним відступом від цієї формули є застереження про давнє мазовецьке право в його докторській дисертації: „Законодавство богемське, моравське й давнє мазовецьке представляють нам слов’янізм, що зберігся у найбільшій чистоті” [10, с. 28]. „Головним предметом” вивчення ранніх слов’янських законодавств М.Д. Іванишев вважав плату за вбивство. Однак дійсний вибір об’єкта дисертаційного дослідження диктувався бажанням автора показати на даному прикладі протилежність юридичних засад германських і

слов'янських народів, а через нього – і протилежність самого їхнього суспільного побуту. В цьому сенсі певна кон'юнктурність тематики вченого миколаївської епохи цілком очевидна. По суті, вона цілком об'єктивно визнається сучасною історіографією [40, с. 150-151]. У той самий час відзначені українським славістом С.А. Копиловим прояви впливу на М.Д. Іванишева концепції „офіційної народності” як антипода „прогресивної інтерпретації ідеї слов'янської взаємності” [40, с. 150], в творчості самого М.Д. Іванишева навряд чи може спостерігатись. Дефініція „слов'янське право” не протиставляється в його роботі поняттю „руське право”, хоча і визнається певна синтетичність руських правових норм в платі за вбивство, що увібрали в себе, з одного боку, норми германського законодавства (віра), з іншого – виникли „з життя слов'янських народів (головництво)” [10, с. 80].

Аналогічні „головництву” „hlawa”, „hlawnj renjze” в чеському законодавстві досліджувалися М.Д. Іванишевим за кількома ключовими позиціями: розміри влади родича вбитого над вбивцею, обсяг і адресація плати за голову, час підпорядкування королівському законодавству права помсти, їх пережитки в пізнішому законодавстві тощо. Відзначимо також, що в межах чеського права вчений розрізняв поняття „богемське” і „моравське право”. Головні відмінності між ними М.Д. Іванишев знаходив, перш за все, в тому, що в моравському законодавстві „стародавні звичаї живуть набагато довше”. Наприклад, обряд покори вчений простежував в історії Моравії аж до XVI ст. [10, с. 42]. Разом з тим, з одного боку, і германського, – з іншого. Серед них, наприклад, „початок абсолютної невизначеності” у чехів в питанні про покарання [10, с. 80], про надання позивачеві й суддям призначення плати за вбивство [10, с. 44]. У свою чергу, як доводив М.Д. Іванишев, навіть пізніше в чеському законодавстві „кількість її співмірювалась не зі становищем вбитого, а зі становищем вбивці”, на відміну від германської віри [10, с. 44]. При цьому родичі вбивці не потрапляли під дію відплати (помсти) і не були змушені до сплати штрафу за нього. Одночасно М.Д. Іванишев визнавав, що „на противагу германським законам, [чеське] суспільство зобов'язувалося платити за змушеного тікати вбивцю” [10, с. 44].

Головним же змістом історії „плати за голову” в богемському законодавстві М.Д. Іванишев вважав поступове обмеження безмежної влади родича вбитого над вбивцею [10, с. 31]. Перше обмеження права помсти королівським законодавством вчений датував XIV століттям [10, с. 31]. З точки зору зіставлень і фактів, зазначені приклади не можуть викликати сумнівів у сучасного дослідника. Тим не менш, не можна не відзначити й того, що М.Д. Іванишев відверто ідеалізував характер самої помсти в чеському законодавстві у порівнянні її з германською. „Помста в богемському та моравському законодавстві, в її первісній безмежній формі, – вказував він, – має своєю підставою не задоволення грубого інстинкту, що вимагає крові за кров, і не задоволення за заподіяну шкоду, а є релігійним обов’язком, виконання якого необхідне для спокою душі вбитого” [10, с.43]. Тим самим М.Д. Іванишев, по суті, визнавав перевагу національного слов’янського характеру і слов’янського суспільного устрою над германським. Наведену порівняльну характеристику він продовжив надалі в статті „Про ідею особистості в давніх правах богемському і скандинавському”. З усіх публікацій М.Д. Іванишева зазначена вище викликала найбільш сувору критику сучасних дослідників (див. напр.: 44, с. 117; 45, с.122). Це пов’язано з тим, що ряд своїх висновків, котрі містилися в ній, вчений ґрунтував на даних, фальсифікованих В. Ганкою з Краледворського й Зеленогорського рукописів. Однак, пов’язаний з В. Ганкою особистою дружбою і високо цінуючи його дослідження, М.Д. Іванишев анітрохи не сумнівався в достовірності цих джерел. Перш за все, на них він намагався будувати докази більш високого соціального становища середньовічної чеської жінки порівняно зі скандинавською, а також висновки про те, що „богемці ненавиділи рабство і вважали його противним Богу” [9, с. 6, 17]. На противагу тотальній тиранії батька в скандинавській родині, М.Д. Іванишев намагався зобразити чеську сім’ю як вільну „республіку” [9, с. 11]. Означена слов’янська ідея свободи особистості представлялася йому одним з головних, переконливих доказів повної протилежності чеського та скандинавського приватного права.

Поряд з роботами дослідницького характеру М.Д. Іванишев вельми плідно здійснював видання вітчизняних і зарубіжних

джерел. В публікації „Стародавнє право чехів” він представив повний переклад з чеської 89 статей пам’ятника кримінального судочинства „Ряд земського права”. Складений за правління Карла IV (1355-1378 рр.), цей звід М.Д. Іванишев вважав одним з чотирьох коротких зведень „панських рішень”, якими могли б користуватися як суддя, так і підсудний. Вчений навів коротку характеристику кожного з цих зводів, вказавши на те, що не „Ряд земського права”, а „Дев’ять книг про права землі чеської” (1535 р.) містять в собі „систему чеського права більш широку, ніж усі досі відомі” [11, с. 109]. З цієї точки зору вибір М.Д. Іванишевим для видання саме цього рукопису виглядав би обґрунтованішим.

Серед загальних зауважень автора викликають інтерес висновки про необмеженість судової влади чеських панів [11, с. 105]. Про це саме йшлося і в його докторській дисертації [10, с. 36]. У новому виданні автор конкретизував свою думку. У зв’язку з тим, що законодавча влада належала земському суду з особливими нарадами панів, видані ними панські рішення (*nález*) вчений називав єдиною формою стародавнього законодавства чехів [11, с. 105]. Підкреслимо, що зміст „Ряду земського права” свідчить про величезний вплив панів у судовій системі Чехії. В ньому не тільки фіксується процедура карного судочинства з відповідними положеннями („пан, що призначений позивачу”; „пан, що призначений відповідачу”) [26, XII-XIII., с. 864]. Стаття XXXVII особливо яскраво розкриває реальні розміри судової влади панів [26, XXXVII., с. 867]. Тому головною особливістю правової системи середньовічної Чехії М.Д. Іванишев вважав відсутність до 1500 р. кодексу, який би мав силу закону. Дослідник безпосередньо пов’язував це із соціальною позицією панів, які не бажали „мати ніяких писаних законів, які могли б обмежити їхню владу” [11, с. 106]. Проте, посилення М.Д. Іванишева на Краледворський рукопис („Суд Любуші”), де вперше згадувалися т.зв. Судові дошки (*dsky*) панських рішень, істотно послаблювали його наукову аргументацію. Відзначимо ще одне протиріччя вченого. За його твердженням, прагнення панів „зберегти старе, затверджене звичаєм право” пояснювало їхню нетерпимість до німців як до носіїв іншої правової системи [11, с. 105]. Однак відомо, що багато німців, отримавши дворянство

в Чехії, служили безпосередньо чеській короні і, таким чином, повинні були бути носіями колективного соціального рефлексу, котрий приписується М.Д. Іванишевим лише панам-чехам. Тим самим соціальний фактор у творчості М.Д. Іванишева з легкістю підмінявся національним, що яскраво відображало висунуту ним концепцію невикорінної взаємної ворожості слов'янського й германського світів.

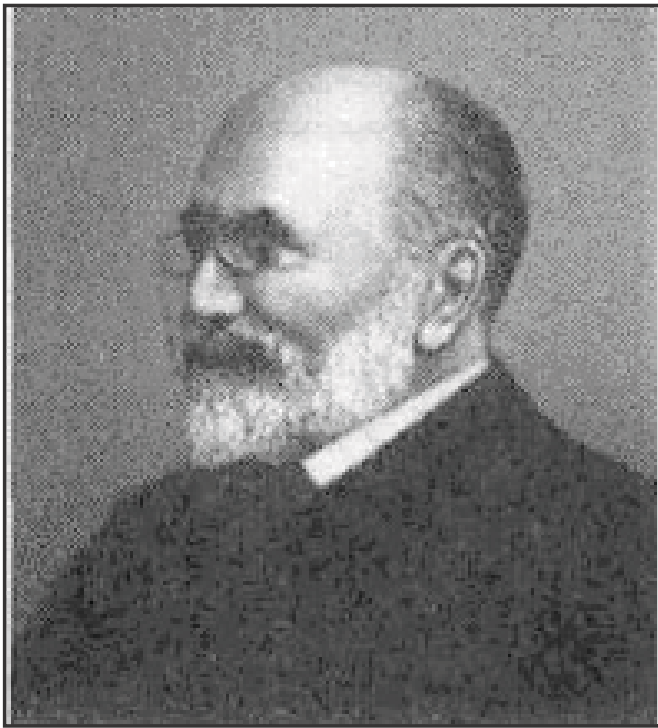
Отже, саме послідовне протиставлення німецького і слов'янського світів стало наріжним каменем вітчизняних досліджень з чеської історії. Навіть прихід у IX ст. угорців на Дунай та їхня запекла боротьба проти чеських племен, на думку київського дослідника В.С. Іконнікова все одно „забезпечили сприятливі умови слов'янській справі” та „надовго зупинили подальше зростання політичної, культурної й будь-якої взагалі переваги німців на Середньому Дунаї, що загрожувала великим і фатальним для всього західного слов'янства нещастям” [3, с. 412]. Разом з тим, це не завадило німецькому королю Генріху I (1027-1060 рр.) невдовзі виступити війною на чехів, про що вказував авторитетний хроніст Відукінд Корвейський [4, I. 35., с. 146]. Тим самим небезпека слов'янству з боку німецького світу зводилася в абсолют.

Найяскравіше зазначені тенденції відображали вітчизняні праці з історії гуситського руху. Дана тема в дослідженнях із середньовічної історії Чехії була в розглянутий період домінуючою. В славістиці слушно підкреслювалось, що ця проблематика вдало вписувалася у слов'янофільську концепцію споконвічної боротьби германо-латинського та слов'яно-православного світу [56, с. 144], а гуситський рух був „головним сюжетом чеської феодальної історії” [56, с. 144, 235]. При цьому закономірність гуситського руху неодноразово акцентувалось в Україні ще з середини 1830-х рр. в лекціях, навчальній літературі, картинах, статтях (див. докладніше: 49, с. 367–369).

Однією з перших в українських землях публікацією, де містилася оцінка діяльності Яна Гуса (1369-1415 рр.), був навчальний посібник професора кафедри всесвітньої історії Університету Св. Володимира В.Я. Шульгіна „Курс загальної історії. Історія середніх віків” (1858 р.). Хоча гуситський рух

розглядався автором у розділі „Історія Німеччини”, а цей рух він називав одним з головних „явищ німецького життя” XIII-XV ст., в „гусизмі” В.Я. Шульгін вбачав насамперед національні та релігійні причини. Категоричність деяких антинімецьких оцінок автора доходить до того, що він, наприклад, помилково заявляв, начебто „усі чехи через національне суперництво прийняли його (Гуса – С.Л.) сторону”, а „нове вчення стало справою народної честі” [29, с. 162]. Втім, зазначена теза не могла бути наслідком впливу слов’янофільської концепції у вітчизняній гуситології, оскільки вона тільки зароджувалась. Перший великий твір в російській гуситології – монографія Є.П. Новікова, вийшов друком лише в наступному 1859 р. На В.Я. Шульгіна, ймовірно, вплинула концепція чеського історика Ф. Палацького, який вважав, що „чеська історія спочиває головним чином на суперечці з німецьким світом” [36, с. 16], а також позиція і австрійського „дослідника Й.А. Хельферта, котрий хоча сам і засуджував революційний рух гуситів, все ж таки визнавав закономірності цього історичного явища (занепад Римо-католицької Церкви, привілейоване положення німців у Чехії тощо) [36, с. 21-22]. Відсутні в трактуванні В.Я. Шульгіна й звичайні для слов’янофілів твердження про спроби чехів повернутися в лоно православ’я. Нарешті, на відміну від гуситологів-слов’янофілів, В.Я. Шульгін підкреслював величезний вплив на формування світогляду чеського реформатора вчення англійського богослова Джона Віклефа (1330-1384 рр.) [29, с. 162].

Відверто слов’янофільська точка зору на суть вчення Гуса репрезентована у творі випускника Університету Св. Володимира А.К. Завадського-Краснопольського „Вплив греко-візантійської культури на розвиток цивілізації в Європі” (1866 р.). Та частина цього компілятивного твору, що була присвячена гуситському вченню, являла собою майже суцільний цитатник з робіт В.О. Єлагіна й Є.П. Новікова. Однак, поряд з характерними для представників слов’янофільської гуситології трактуваннями гуситського вчення як результату „православно-візантійського впливу” [7, с. 108] і прагнення гуситів повернутися „до Греко-Візантійської Церкви” [7, с. 110], А.К. Завадський відзначав суттєвий вплив на Гуса поглядів саме Віклефа. Тим не менш, факт даного впливу або замовчувався гуситологами-слов’янофілами, або визнавався зі значними застереженнями. Головним чином джерелознавчий аспект гуситської тематики досліджував професор

Мал. 2. В.О. Більбасов

кафедри всесвітньої історії Університету Св. Володимира В.О. Більбасов (1838-1904) (Мал. 2). У 1869 р. він надрукував свою роботу „Чех Ян Гус з Гусинця. Листи Яна Гуса, вибрані Мартіном Лютером”. Ця робота одержала вкрай різку критичну оцінку не стільки сучасників [35], скільки провідного радянського (нині російського) гуситолога Л.П. Лаптевої та сучасного українського історика вітчизняної славістики С.А. Копилова [40, с. 247)]. Так, Л.П. Лаптева звернула увагу на очевидні, майже дослівні запозичення В.О. Більбасовим загальних оцінок гуситського вчення у В.О. Єлагіна та Є.П. Новікова, неточність деяких датувань листів Гуса і т.п. [42, с. 70-72]. Разом з тим, хотілося б не тільки показати значення цієї першої джерелознавчої праці у вітчизняній гуситології, й вказати на історичні умови, в яких вона створювалася. 500-літній ювілей народження Гуса був досить знаменним приводом для того, щоб В.О. Більбасов уперше надрукував російською мовою чотири передсмертних листи Гуса, вибрані Лютером. Й хоча передвступ київського дослідника до ювілейного видання дійсно компілятивний, не він, а наукові коментарі до тексту листів Гуса в примітках повинні стати головним об’єктом для вивчення гуситологами. Чотири листи

Гуса були перекладені ще Лютером. В.О. Більбасов опублікував їх текст білінгвою – німецький варіант та російський. Варто додати: ці листи Гус склав у Констанській в'язниці незадовго до своєї страти. Не можна не розділити здивування Л.П. Лаптевої, чому В.О. Більбасов робив переклад не з чеської, а з німецької мови, на яку Лютер, у свою чергу, перекладав з латини [42, с. 72]. „Ми не маємо під руками чеського оригіналу”, – пояснював дану обставину сам В.О. Більбасов [1, с. 84]. Проте в 1868 р., тобто за рік до публікації самого В.О. Більбасова, листи Гуса мовою оригіналу надрукував чеський дослідник Я. Ербен. Підготовка до видання навряд чи зайняла у В.О. Більбасова менше року, і зневага київського вченого до наукових закордонних новинок тут виключається. Дискусія про мову видання, з якого перекладав В.О. Більбасов, взагалі, на наш погляд, не може бути віднесена до числа першорядних, оскільки багато своїх робіт Гус писав латиною, а не чеською мовою; крім того, вказівки на те, що ці листи були вибрані Лютером й увійшли до раритетного видання німецького реформатора взагалі знімають будь-які питання відносно того, чому київський вчений їх не переклав з чеського оригіналу.

Сама вказівка на Лютера та його брошуру симптоматична: В.О. Більбасов фактично підкреслював наступність ідеї реформи Римо-католицької Церкви, а виявлений світоглядний зв'язок Гуса з Лютером, гусизма з лютеранством у даному випадку не менш важливий, ніж зазначена Л.П. Лаптевою слов'янофільська доктрина, в яку цілком вписується одне з головних тверджень В.О. Більбасова: „Епоха реформаторського руху в Чехії у XV столітті... осмислюється лише присутністю православної стихії в історичному організмі чеського народу” [1, с. II]. Таким чином, В.О. Більбасов-джерелознавець, а не історик гусизму повинен займати своє місце у вітчизняній гуситології, й лише з цієї точки зору можна погодитися з думкою Л.П. Лаптевої про те, що „його не варто вважати істориком гуситського руху” [42, с. 73]. Однією з найширших за своїм хронологічним охопленням стала робота випускника Київської духовної академії О.Ф. Вертеловського „Історія гуситів (до затвердження Базельських компактатів)” (1872-1873 pp.). Як кандидатський, тобто випускний, опус, він був приречений на певну компілятивність, а як твір випускника православного навчального закладу він не міг не містити в собі загальновідомих слов'янофільських постулатів. Однак, поряд

із вказаними ще Л.П. Лаптевою значними запозиченнями О.Ф. Вертеловського у Є.П. Новікова й О.Ф. Гільфердінга [42, с. 80-81], доречно підкреслити: не на них, а на чеського історика Ф. Палацького найчастіше посилався автор. І саме висловлювання Ф. Палацького, а не лише вітчизняних дослідників, вплинули на значну частину висновків О.Ф. Вертеловського.

„Безсумнівно, що гуситство мало дуже багато подібного із західним протестантизмом”, – відзначав київський вчений [2, № 9, с. 76]. Й хоча далі він зробив ряд пояснень та застережень, серед них є одне, повз котре пройшла у своїх оцінках Л.П. Лаптева, і яке ставить під сумнів щирість слов'янофільських тверджень О.Ф. Вертеловського, у тому числі стрижневого: „Між багатьма релігійними рухами, котрі хвилювали світ, безумовно, найважливіше місце займає чеський гуситський рух. Він являв собою найпотужнішу сильну опозицію проти католицизму, яка тільки існувала в середні віки” [2, № 9, с. 74]. Порівняльний аналіз західного протестантизму із вченням Гуса можуть бути визнані спробою О.Ф. Вертеловського показати соціальний характер гуситського руху поряд з релігійними та національними причинами: „Західний протестантизм поширювався в різних країнах, таких як Англія, Франція та Польща і знаходив собі прихильників, особливо у вищих класах. Гуситський рух обмежувався тісними рамками чеської нації й навіть тут не в усіх класах він знаходив собі однакове співчуття: аристократія ставилася до нього байдужіше, ніж маси простого народу” [2, №9, с. 76].

В іншому місці О.Ф. Вертеловський доповнив свою, переважно релігійно-національну оцінку сутності гусизму не тільки соціальними, а й політичними аспектами: „Релігійна опозиція чехів католицизму була неподільно з'єднана з народною слов'янською опозицією германізму в суспільному і політичному житті” [2, № 9, с. 82]. Відзначимо, що подібне трактування проблеми з'явилося за два роки до публікації в Мюнхені роботи „Історія гусизму” відомого німецького дослідника Ф. Бецольда, який вважав гуситський рух переплетенням не лише релігійних і національних, а також „соціально-політичних устремлінь” чеського соціуму [36, с. 50]. Й хоча до ідейних попередників Гуса київський вчений не включив Конрада Вальдгаузера (?-1369) тільки за його німецьке походження, вищенаведені твердження звільняють О.Ф. Вертеловського від докору в прихильності

класичному слов'янофільству, навіть при тому, що діяльність Вальдгаузера високо оцінює сучасний дослідник гуситського руху О.І. Озолін [54, с. 4].

Кандидатський твір О.Ф. Вертеловського являв собою докладний виклад теологічних поглядів чеських реформаторів – Міліча, Матвея з Янова і, звичайно, самого Яна Гуса. Вперше у вітчизняній історіографії, як відзначала ще Л.П. Лаптева, він опублікував і повний текст зречення Ієроніма Празького (1379-1416 рр.) на Базельському (1431-1449 рр.) соборі, і обвинувальні акти проти нього. Однак твір О.Ф. Вертеловського ні в якій мірі не був біографічним нарисом, а саме – історією життя фундатора гуситського руху. Навіть особі Гуса приділено небагато місця. Серед проповідей останнього автор виділяв не тільки ідею релігійного, а й „морального відродження чеського народу” [2, № 9, с. 102]; а про католицьку партію він говорив не інакше, як про „католицьку чеську партію” [2, № 9, с. 115]. Таким чином, автор підкреслював запеклість боротьби між самими чехами, зокрема, між гуситами; оцінка ж причини поразки таборитів цілком вписується у визначення: „давно існував розбрат” [2, № 8, с. 221]. Остаточну поразку гуситського руху вчений датував 1436 р., – тобто Іглавським сеймом. Відзначимо, що поряд із поширеною в історіографії верхньою межею гуситського руху (Ліпани, 1434 р.), в чеській історіографії другої половини ХХ ст. часто називався й 1437 р. (падіння останнього таборитського міста Градець-Кралове) [51, с. 57].

У другій половині 1870-х – першій половині 1880-х рр. в Україні майже зникає інтерес до історії гуситського руху. Це було пов'язано, головним чином, із певною кризою слов'янофільської доктрини у вітчизняній гуситології. Єдиним спеціальним зверненням до даної теми стала рецензія, де професор Університету Св. Володимира, відомий славіст Т.Д. Флоринський (1854-1919) переважно зі слов'янофільських позицій розглядав твір австрійського історика Чернівецького університету І. Лозерта „Гус і Віклеф. До генези гуситського вчення” (1884 р.). Т.Д. Флоринський вважав, що І. Лозерт, перебуваючи під впливом чесько-німецького антагонізму, перебільшував залежність Гуса від Лютера і тенденційно зображував повну світоглядну несамостійність чеського реформатора [28, с. 111]. „Лозерт залишив поза увагою, що релігійна опозиція латинству в Чехії

ще у XIV ст. відрізнялась національним характером”, – вважав київський вчений [28, с. 113]. Т.Д. Флоринський звертався до історії середньовічної Чехії в своїх навчальних курсах. Взагалі, в Університеті Св. Володимира ще з 1840-х років професором В.Я. Яроцьким викладався курс „Слов’янські старожитності” (див.: 15, с. 4; 16, с. 8; 17, с. 2; 18, с. 2), а в 1874-1881 рр. професором О.О. Котляревським – курси „Слов’янські старожитності” та „Енциклопедія слов’янознавства” [19, с. 53, 20, с. 146], до яких частково входив й матеріал з чеської історії. Серед спецкурсів, прочитаних з 1882 р. в Університеті Св. Володимира Т.Д. Флоринським означеній темі частково чи повністю були присвячені наступні курси: „Історико-етнографічний огляд слов’янських народів” (1882-1883 навч. р.), „Чеська історіографія” (1888-1889 навч. р.), „Енциклопедія слов’янознавства” (1889-1890, 1892-1893, 1893-1894, 1895-1896 навч. р.) [21, с. 83; 22, с. 304; 46, с. 231-232]. Особливо часто, головним чином напередодні та в роки Першої світової війни, він читав студентам спецкурс „Історія чеського народу” (1889-1890, 1903-1904; 1906-1907, 1908-1909, 1910-11, 1911-1912, 1912-1913, 1914-1915, 1915-1916 навч. р.) [46, с. 231-232]. Поряд із Т. Д. Флоринським історію середньовічної Чехії розглядав у своїх спецкурсах й приват-доцент, згодом – професор Університету Св. Володимира А. І. Степович (1857-1935). Наприклад, в 1905-1906 навч.р. він прочитав спецкурс „Історія Краледворського рукопису” [46, с. 232].

Першою у вітчизняній медієвістиці спробою осмислити історію чеської середньовічної державності певного тривалого періоду стала магістерська дисертація А. М. Ясинського „Падіння земського устрою в Чеській державі (X-XIII ст.)”. У попередній історичній літературі вже вдавалися до спроб подати докладний аналіз цієї праці (див. наприклад.: 37, с. 248-256; 38, с. 140-153; 52, с. 252-268). Однак основна увага при цьому приділялася науковцями досягненням А.М. Ясинського як дослідника аграрних питань. Його внесок у розробку історії середньовічної чеської державності, у зв’язку з цим, недостатньо вивчений (Мал. 3). До появи в друці книги А.М. Ясинського зарубіжні та вітчизняні вчені зверталися переважно до епохи гусизму [33, с. 1]. Коли ж торкалися попереднього періоду історії Чехії, вони акцентували увагу виключно на політичних і правових питаннях її розвитку. На відміну від них, А.М. Ясинський висунув на перший план

Мал. 3. А.М. Ясинський.

соціально-економічний аспект цього процесу. Крім магістерської дисертації вчений продемонстрував цей підхід і в трьох інших невеликих публікаціях з означеної проблеми (див.: 30, 31, 32).

Початковим відліком у дослідженні А.М. Ясинського стала його незгода з рядом видатних представників чеської історіографії (Г. Іречек, Ф. Палацький, Я. Ганель та ін.), котрі пов'язували зміни, що відбувалися у Чеській державі в „передгуситську” епоху, виключно з проникненням в її інституції німецького права та німецьких установ [57; 58; 59]. „За загальнопоширеною думкою, – вказував А.М. Ясинський, – з чеське право і правові інститути в Чехії та Моравії розвивалися самостійно і на засадах слов'янського життя тільки до XIII ст., коли з проникненням чужого права, переважно німецького, почалося знищення слов'янських основ чи асиміляція їх з основами німецького та феодального права” [33, с. 6]. Такий підхід представників чеської історіографії, за висловом самого А. М. Ясинського, призводив до

того, що слов'янам в історії відводилася виключно пасивна роль, а самі вони зображувалися „учнями, які невміло повторюють, а іноді викривлюють слова вчителя” [33, с. 6]. Зауважимо, що подібні рецидиви зустрічалися й у вітчизняній історіографії. На українських теренах Російської імперії у виділений період такої думки, зокрема, дотримувався В.К. Надлер (1840-1894 рр.), який стверджував, що слов'янські країни виникли під впливом „германської раси” [13, с. 69].

А.М. Ясинський, звісно, не прагнув повністю ігнорувати цей цивілізаційний вплив. Він лише вказував на те, що „цьому впливу приписується надто багато”, тоді як зміни чеського суспільного і державного ладу в кінці XII ст., були насправді викликані переважно „місцевими умовами” [33, с. 6]. У зв'язку з цим, об'єктом дослідження А.М. Ясинського стали внутрішні процеси, які відбувалися у Чеській державі протягом X-XIII ст. й котрі вчений розглядав на основі даних чесько-моравських грамот та актів, свідчень хроніки Козьми Празького (1045-1125 рр.), Ждарської хроніки, легенди про св. Івана та інших пам'яток цієї епохи. Вказані джерела, звичайно, використовувалися і до нього, але А.М. Ясинський першим звернув дослідницьку увагу на вміщені в них факти й описи, що свідчили про суттєві трансформації. Такий підхід дозволив здійснити комплексний аналіз виникнення суспільних класів у Чехії, територіально-адміністративного поділу, міської організації, влади правителя (монарха) і правового становища знаті.

Своє дослідження А.М. Ясинський почав зі з'ясування питання про джерела формування залежного населення у XIII ст. Він визначив, що цей процес відбувався не стільки за рахунок поліпшення статусу колонів і рабів, скільки внаслідок обмеження деяких прав вільних. Вчений доводив це тим, що „залежність, котра встановилася у XIII ст., не стосувалася, як в цьому можна переконатися за різноманітними даними, свободи особистості”, оскільки „залежні люди могли купляти нерухомість у особи, в якій вони перебували у залежності, й мали право переходу в міста і на землі інших володарів” [33, с. 45-47]. „Подібний результат, – як справедливо підкреслював А.М. Ясинський, – міг статися лише в тому випадку, якщо основна маса залежних склалася з вільних людей” [33, с. 50] Причиною виникнення залежності автор вважав процес утворення привілейованих станів; даній

проблемі був присвячений другий розділ його дослідження. На наш погляд, в цьому розділі проявився дещо однобокий підхід автора до розкриття суті явища, яке він розглянув. Поставивши своїм завданням з'ясувати соціально-економічні передумови виділення з маси вільних привілейованого класу, А.М. Ясинський передусім вказав на причину військово-політичного характеру, а саме: потребу держави поповнити кіннотою піше слов'янське військо для захисту від кочовиків [33, с. 67]. Схема, запропонована автором, виглядає так: оскільки коня і броню (як доводив він) могли мати нечисленні воїни, – це й призвело до утворення вищого класу [33, с. 67]. Сама по собі теза А.М. Ясинського про те, що саме з військової знаті склався панівний клас, звичайно, не може викликати заперечень. Однак з'ясуванню майнового становища шляхти вчений приділяв, на наш погляд, невиправдано мало уваги.

Військово-політична мета фігурувала у дослідженні й як основна причина утворення міст [33, с. 116]. А.М. Ясинський встановив, що в джерелах XII ст. не існувало класифікації міських поселень (місто, містечко, замок). „Дана обставина, – вказував автор, – дає нам підставу, прямуючи за вказівкою джерел, про міську організацію говорити взагалі” [33, с. 106]. Це, на наш погляд, і обумовило той факт, що А.М. Ясинський робив занадто узагальнюючі висновки відносно всіх міських поселень Чеського королівства. Оскільки в цих поселеннях він вбачав передусім мілітарно-стратегічні пункти, а їхнє населення несло військову службу й утворювало земське військо, – послаблення загрози з боку Польщі й Угорщини до середини XII ст., природно, мало призвести до занепаду міської організації Чехії [33, с. 125]. Але це дещо „вузьке” твердження, суперечить подальшій тенденції, яка обумовила розвиток міст і міського життя в чеських землях.

Найціннішим в концептуальному плані було, безперечно, з'ясування А.М. Ясинським статусу чеського правителя і знаті у X-XIII ст. На думку зарубіжних авторів, влада можновладця до кінця XII ст. значно послабилась [60, с. 59-60]. До іншої думки схилявся А.М. Ясинський. Не заперечуючи, в принципі, факту загострення у XII ст. боротьби всередині держави [33, с. 134-135], автор переконливо довів, що вона не змогла підірвати владу чеського монарха. Вчений, зокрема, довів, що короля підтримувала численна шляхта, зацікавлена у сильній центральній владі, яка

могла гарантувати їм мирне заняття сільським господарством [33, с. 132]. Стосовно опозиційної королю знаті, то вона була в Чехії вкрай нечисленна. „Вже та обставина, – вказував А.М. Ясинський, – що знать XII ст. не могла попередити смуту, є досить значним доказом її невідповідності до політичної діяльності, а отже, свідчить про неможливість для неї прагнути обмеження влади самодержця” [33, с. 129].

Вчений, на підставі ретельного аналізу джерел з'ясував і весь „обсяг” реальних прав монарха, котрі зовсім не свідчили про слабкість королівської влади: призначення на вищі державні посади, повна самостійність у справах управління, право скликання війська та керування ним, законодавчі й судові функції, здійснення міждержавної політики, прерогатива розпоряджатися ненаселеними і пустуючими землями тощо [33, с. 137-142]. Саме в цей час, як показав автор, з метою збільшення матеріальних засобів чеські правителі вдавалися до німецької колонізації. Однак, всупереч думці Ф. Палацького [59, с. 274-275], А.М. Ясинський вважав імунітет інститутом, який виникнув у Чехії, а не був принесений ззовні [33, с. 162]. „Якщо б ми, – підкреслював вчений, – мали справу із запозиченим укладом, то в імунітетних грамотах ми зустрілися б на перших же порах з його цілком визначеними формами і не могли б встановити факт їх поступового розвитку і зростання” [33, с. 162].

Наведені й обґрунтовані А.М. Ясинським висновки були переконливим доказом його тези про те, що розвиток суспільного і державного ладу в Чеській державі протягом „земського періоду” проходив „самобутньо”, а „перехід від земського ладу до станово-привілейованого обумовлювався не впливом німецького права, а потребами, які самостійно виникли й визріли в надрах цієї слов'янської держави” [33, с. 180]. Дослідження А.М. Ясинського було відзначене премією ім. О.О. Котляревського [52, с. 252] та одержало високий відгук у дореволюційній і радянській медієвістиці [38, с. 153]. У вітчизняній історіографії ця праця й до сьогоднішнього дня залишається найповнішим комплексним висвітленням історії Чеського королівства X-XIII ст.

Таким чином, історики Університету Святого Володимира і Київської духовної академії зробили помітний внесок у вивчення різноманітних проблем середньовічної Чехії. В тематичному плані київських вчених цікавили, перш за все, такі питання як

стан чеської медієвістики (М.П. Задерацький), особливості середньовічного чеського права (М.Д. Іванишев), гуситський рух (В.О. Більбасов, О.Ф. Вертеловський), соціально-економічні передумови створення станової Чеської монархії в передгуситську добу (А.М. Ясинський). Наукові дослідження київських вчених переважно відображали магістральні тенденції розвитку дореволюційної вітчизняної богемістики, якій були властиві в першу чергу абсолютизація панславістських висловлювань деяких чеських медієвістів, тези про неминучість чесько-німецького протистояння, ідеї культурного, політичного, конфесійного тяжіння чехів до східнослов'янського світу. Більша активність вчених Університету Св. Володимира порівняно з вченими Київської духовної академії в дослідженні історії слов'янських народів, зокрема чехів, значною мірою пояснюється фаховою специфікою викладання в цих освітніх закладах навчальних дисциплін, а також наявністю в Університеті Св. Володимира окремої кафедри слов'янської філології.

Джерела та література: 1. Бильбасов В.А. Чех Ян Гус из Гусинца. Письма Яна Гуса, выбранные Мартином Лютером. – СПб.: Печатня В. Головина, 1869. – ХСII, 89 с.; 2. Вертеловский А. История гуситов (до утверждения Базельских компактатов) // Труды Киевской духовной академии. – 1872. – №9. – С. 74 – 170; 1873. – №2. – С. 214 – 266; №8. – С.114 – 239; 3. В.И. (В. Иконников) Рецензия / В. И. // Киевская старина. – 1882. – Т.1. - №2. – С. 408 – 412. – Рец. на кн.: Грот К.Я. Моравия и мадьяры с половины IX до X в. – СПб., 1881. – 436 с.; 4. Видукинд Корвейский. Деяния саксов: Вступ. ст., пер. и коммент. Г.Э. Санчука. – М.: Наука, 1975. – 272 с. 5. Воцель Я.Э. Древнейшая бытовая история славян вообще и чехов в особенности. – К.: Тип. Еремеева, 1875. – 519 с. 6. Задерацкий Н. Павел-Иосиф Шафарик / Н. Задерацкий // Университетские известия. – 1874. - №12. – С. 789 – 821; 7. Завадский-Краснопольский А. Влияние греко-византийской культуры на развитие цивилизации в Европе. – К.: Тип. университета, 1866. – 127 с.; 8. Записка и речи, читанные при открытии императорского университета св. Владимира, 15 июля 1834 г. – К.: Тип. ун-та, 1840. – 119 с.; 9. Иванишев Н. Об идее личности в древних правах богемском и скандинавском // ЖМНП. – 1842. – Ч. 36. – Отд. 2. – С. 1-18; 10. Иванишев Н.Д. О плате за убийство в древнем русском и других славянских законодательствах в сравнении с германской вирой // Сочинения Н.Д. Иванишева, изданные

иждивением университета Св. Владимира. – К., 1876. – С. 5–81; **11.** Иванишев Н.Д. Древнее право чехов // Сочинения Н.Д. Иванишева, изданные иждивением университета Св. Владимира. – К., 1876. – С. 103–148; **12.** Котляревский А.А. Библиографические сведения о новых книгах // УИ. – 1876. – №5. – С. 1–14; №6. – С. 1-4; **13.** Надлер В.К. Лекции по истории средних веков. – Х.: Лит. Деденкова, 1887. – Ч. 1. – 386 с.; **14.** О книге „Краткий очерк истории чешского народа”. Перевод П.Н. Задерацкого. (Определение учёного комитета Министерства народного просвещения) // ЖМНП. – 1873. – №5. – С. 27; **15.** Обзорение преподавания наук в императорском университете Св. Владимира в первом полугодии 1847-48 учебного года. – К.: В университетской имп., 1847. – 13 с.; **16.** Обзорение преподавания наук в императорском университете Св. Владимира во втором полугодии 1848-489 учебного года. – К.: В университетской имп., 1847. – 16 с.; **17.** Обзорение преподавания в университете Св. Владимира во втором полугодии 1870-71 учебного года // Университетские известия. – 1871. – №1. – С. 1-8; **18.** Обзорение преподавания в университете Св. Владимира в первом полугодии 1871-72 учебного года // Университетские известия. – 1871. – №7. – Отд. 1. – С. 1-8; **19.** Обзорение преподавания в университете Св. Владимира в первом полугодии 1879-80 учебного года // Университетские известия. – 1879. – №7. – Ч. 1. Официальная. – С. 53-60; **20.** Обзорение преподавания в университете Св. Владимира в первом полугодии 1880-81 учебного года // Университетские известия. – 1880. – №7. – Ч. 1. Официальная. – С. 146-153; **21.** Обзорение преподавания в университете Св. Владимира в первом полугодии 1882-83 учебного года // Университетские известия. – 1882. – №7. – Ч. 1. Официальная. – С. 82-90; **22.** Обзорение преподавания в университете Св. Владимира в первом полугодии 1884-85 учебного года // Университетские известия. – 1882. – №7. – Ч. 1. Официальная. – С. 303-310; **23.** Палацкий Ф. Краткий очерк истории чешского народа: [пер. Н.П. Задерацкого]. – К.: Тип. Фрица, 1872. – 258 с.; **24.** Пятидесятилетний юбилей Киевской духовной академии. – К.: Тип. Киевопечерской Лавры, 1869. – 447 с.; **25.** Романович-Славатинский А. Вступительная статья // Сочинения Н.Д. Иванишева, изданные иждивением университета Св. Владимира. – К., 1876. – С. I–V; **26.** Ряд земского права. Извлечения // Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы / Под ред. акад. В.М. Корецкого. – М., 1961. – С. 861-867; **27.** Сборник распоряжений по министерству народного просвещения. – СПб.: Тип. имп. АН, 1866. – Т. 1. – 988, 44 с; **28.** Флоринский Т.Д. По поводу сочинения И. Лозерта „Гус и Виклеф” // Университетские известия. – 1884. – №5. – С. 107 –

123; **29.** Шульгин В.Я. Курс всеобщей истории. История средних веков. – К.: Тип. университета, 1858. – 230 с.; **30.** Ясинский А. Н. Городовая организация X-XII вв. в Чехо-Моравии // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. – 1895. – Кн. 9. – С. 35-37; **31.** Ясинский А. Н. О положении государя в Чехии в XII и XIII вв. // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. – 1896. – Кн. 10. – С. 18-21; **32.** Ясинский А. Н. О сельском населении Чехо-Моравии в X-XIII вв. / А. Н. Ясинский // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. – 1896. – Кн. 10. – С. 3-8; **33.** Ясинский А. Н. Падение земского строя в Чешском государстве (X-XIII вв.). / А. Н. Ясинский. – К.: Тип. университета, 1895. – 193 с.; **34.** Брега Г. С., Кузьминська О.Д. Іванишев Микола Дмитрович // Енциклопедія історії України: У 10-ти т. – К., 2005. – Т. 3: Е-Й. – С. 398; **35.** Будилович А.С. [Рецензия] // Журнал Министерства народного просвещения. – 1869. – №5. – С. 434 – 436. – Рец. на кн.: Бильбасов В.А. Чех Ян Гус из Гусинца. Письма Яна Гуса, выбранные Мартином Лютером. – СПб.: Печатня В. Головина, 1869. – ХСП, 89 с.; **36.** Галямичев А.Н. Гуситское движение в освещении либеральной немецкой медиевистики второй половины XIX в. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1988. – 86 с.; **37.** Иванов Ю.Ф. А.Н. Ясинский как историк Чехии // Вопросы истории славян. – Воронеж: ВГПИ, 1966. – С. 248-256; **38.** Казакова М.А. Исторические взгляды А.Н. Ясинского // Научные доклады высшей школы. Исторические науки. – 1961. – № 3. – С. 140-153; **39.** Керецман Н.П. Українсько-чеські наукові взаємозв'язки в останні десятиліття XIX – на початку XX ст. / Н.П. Керецман // Науковий вісник Ужгородського національного університету: Сер. Історія. – 2002. – Вип. 6. – С. 58 – 65; **40.** Копилов С.А. Проблемы истории слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII – початок XX ст.). – Кам'янець-Подільський: Оіом, 2005. – 464 с.; **41.** Лавровский П.А. В воспоминание о Ганке и Шафарике // Акт в Харьковском университете 30 августа 1861. – Х., 1861. – С. 1 – 14; **42.** Лаптева Л.П. Русская историография гуситского движения. – Изд-во МГУ, 1978. – 340 с.; **43.** Лаптева Л.П. К вопросу об основных этапах развития отечественного славяноведения (1835–1985) // Вопросы историографии и истории зарубежных славянских народов. – М., 1987. – С. 5-15; **44.** Лаптева Л.П. Чешская феодальная история в освещении русской историографии XIX – начала XX века // Вопросы истории славян. – Воронеж: ВГПИ, 2001. – Вып. 15. – С. 117–118; **45.** Лаптева Л. П. История славяноведения в России в XIX в. – М.: Индрик, 2005. – 848 с.; **46.** Лиман С. І. Медієвістика в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. (1880–1917): Автореф. дис...канд. іст. наук. –

Дніпропетровськ: ДГУ, 1994. – 17 с.; **47.** Лиман С.І. Наукові та громадські зв'язки медієвістів України та зарубіжних слов'янських земель у 30-80-ті рр. ХІХ ст. // Вісник Харківської державної академії культури. – Х., 2003. – Вип. 11. – С. 34-42; **48.** Лиман С. І. Середньовічна історія Чехії в працях учених українських земель Російської імперії (1804 – перша половина 1880-х рр.) // Вісник Харківської державної академії культури. – 2007. – Вип. 19. – С. 21–32; **49.** Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.). – Х.: ХГАК, 2009. – 688 с.; **50.** Лиман С. І. Василь Олексійович Більбасов як історик-медієвіст: київський період його науково-педагогічної діяльності (1867–1871 рр.) // Вісник Харківської державної академії культури. – Х., 2009. – Вип. 25. – С. 49–58; **51.** Мацек Й. Гуситское революционное движение. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1954. – 227 с.; **52.** Москаленко А.Е. К изучению жизни и деятельности А.Н. Ясинского // Труды Воронежского университета. – 1969. – Т. 85. – С. 252-268; **53.** Мыльников А.С. Задерацкий Николай Петрович // Славяноведение в дореволюционной России: Библиографический словарь. – М., 1979. – С. 159-160; **54.** Озолин А.И. Бюргерская оппозиция в гуситском движении / А.И. Озолин. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1973. – 122 с; **55.** Славяноведение в дореволюционной России: Библиографический словарь. – М.: Наука, 1979. – 429 с; **56.** Славяноведение в дореволюционной России. Изучение южных и западных славян. – М.: Наука, 1988. – 446 с.; **57.** Hanel J. O vlivu práva německého v Čechách a na Moravě. - Praha: Nakl. Lempského, 1874. – VIII, 486 s.; **58.** Jireček H. Právníký život v Čechách a na Moravě v tisícileté době od konce IX do konce XIX. století. – Praha-Brno; Nakl. autorovym, 1903. – VIII, 528 s.; **59.** Palacký F. Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě . - Praha: Nakl. Lempského, 1875. – D.1. – XII, 504 s.; **60.** Tomek W. Děje králowství českého. – Praha : Nakl. F. Řiwnáč, 1850. – 480 s.